

Розділ 6. РОЗБУДОВА СОЦІАЛЬНО-РИНКОВОЇ СИСТЕМИ ФОРМУВАННЯ ДОХОДІВ ЯК ОСНОВИ БЕЗПЕКИ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ

6.1. Система формування доходів та її еволюція. Соціально-ринкова система формування доходів

Доходи населення не можна вважати кінцевою метою чи головним показником людського розвитку. Проте вони є базою, необхідною умовою розвитку людського потенціалу. Проблеми та диспропорції у сфері формування доходів створюють перешкоди людському розвитку та уповільнюють його темпи.

В 2012 році Україна із показником 0,74 посіла 78 місце в світі за індексом людського розвитку (ІЛР) ООН. При цьому за рівнем ВНД на душу населення нашої країні належить 100 позиція, а ІЛР, не пов'язаний з доходом, становить 0,813 [1, с. 145]. Виходячи з розрахунків ООН, для людського розвитку в Україні головною «слабкою ланкою» є рівень доходів.

ВНД України на душу населення за паритетом купівельної спроможності дорівнює 63 % середньосвітового та у 2,2 рази нижче, ніж в Росії і в 6,8 – ніж у США (розраховано на основі даних ООН [1, с. 144–147]). Такі низькі показники є передовсім наслідком катастрофічного спаду економіки, пов'язаного із ринковою трансформацією. Відновлення обсягів виробництва розпочалося у 2000 р. і переривалося лише у 2009 р. [2]. Паралельно зростала і заробітна плата (табл. 6).

З даних таблиці 6 слідує, що темпи зростання реальної заробітної плати в Україні були високими на фоні як світових, так і регіональних показників. У 2012 р. реальна зарплатня зросла ще на 14,4 % [4]. Проте, оскільки взята за базу заробітна плата 2000 р. була вкрай низькою, то, незважаючи на високі темпи зростання, середня зарплата лишається низькою. В 2012 р. середньомісячна заробітна плата

дорівнювала 3026 грн, в січні-червні 2013 р. – 3181 грн. [5, с. 21], або лише біля 370 та 390 дол. США відповідно.

Таблиця 6. Сукупне зростання реальної заробітної плати з 2000 р.
(індекс: 2000 = 100)

Країни	2000	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Світ	100,0	112,8	116,1	117,3	118,8	121,3	122,7*
Розвинені країни та ЄС	100,0	103,3	104,5	104,1	104,9	105,5	105,0
Центральна та південно-східна Європа	100,0	204,4	233,9	253,4	244,4	257,9	271,3
Україна	100,0	286,2	322,0	342,3	310,8	342,5	372,3

* Попередня оцінка
Складено на базі [3, с. 10; 4].

Якщо врахувати податки та офіційно встановлений прожитковий мінімум, українець із середньою зарплатою за 2007 р. потенційно міг накопичити 6587 грн, за 2009 р. – 9815 грн, та за 2011 р. – 13365 грн. Проте офіційний рівень прожиткового мінімуму враховує далеко не всі важливі витрати. Виходячи з розширеного трактування прожиткового мінімуму, А. М. Коцюрубенко та І. В. Мартинюк підраховали, що за весь 2007 р., отримуючи середню зарплату та сплачуючи податки з неї, реально було накопичити лише 782 грн.; у 2011 ця сума становила 1020 грн. [6, с. 20].

Позитивною тенденцією є зростання частки оплати праці у ВВП, з 42,3 % у 2000 р. до 49,1 % у 2005, 49,9 % у 2010 [7] та 54,8 % у I кварталі 2013 р. [5, с. 5]. Дані показники є досить близьким до рівня Російської Федерації та поступаються більшості розвинених країн, проте якщо взяти до уваги податки та відрахування, частка «чистої» заробітної плати наблизиться до показників США та країн-членів ЄС [8,

с. 3–4]. З другого боку, високі, порівняно з Україною, відрахування та податки на зарплату повертаються населенню розвинених країн у вигляді високого рівня соціального захисту, якісних державних послуг та суспільних благ, розвиненої інфраструктури тощо.

Загалом, у сфері формування доходів в Україні, окрім функціональних проблем (передовсім це низький рівень доходів та надмірна диференціація), існує потужний пласт проблем, пов'язаних із структурою цієї сфери: нерівномірність розподілу стартових можливостей в економічній діяльності, нестача ринкової свободи прийняття рішень, поширеність перерозподільних відносин та експлуатації, велика частка тіньових доходів та корупційної ренти тощо. У зв'язку із цим сфера доходів в нашій країні утворює слабку та нестабільну базу людського розвитку, підвищення якості якого можна вважати кінцевою метою регулювання доходів населення.

Вказані проблеми утворюють складний клубок, який може бути розв'язаний лише послідовно. Аби зрозуміти, з чого починати удосконалення регулювання доходів населення в Україні і в якому напрямі рухатися, аби забезпечити людський розвиток, необхідно проаналізувати історичну еволюцію та сучасний стан регулювання доходів в розвинених країнах, виявити притаманні ним проблеми та порівняти із актуальними проблемами регулювання доходів населення в нашій країні. У якості методологічного інструменту такого аналізу доцільно використати концепцію системи формування доходів.

Утворення доходів населення відбувається у межах системи формування доходів, що об'єднує систему регулювання доходів та систему саморегулювання доходів. Системні засади безпеки людського розвитку у сфері доходів тісно пов'язані із процесами та явищами у системі формування доходів. В сучасній економіці ринкові механізми взаємодіють із державним, корпоративним, громадським ті іншими формами регулювання. Співвідношення регулювання

та саморегулювання доходів у межах системи формування доходів досить мінливе і визначається етапом розвитку країни, конкретно-історичними умовами господарювання в державі, внутрішньою політичною кон'юктурою та іншими факторами.

Система формування доходів визначає два основних для одержувача доходів аспекти: рівень доходів і характер процесу їхнього одержання (скільки зусиль доводиться витратити, як це відбивається на здоров'ї, цікава чи неприємна ця робота, скільки залишає вільного часу тощо). За цими поверхневими характеристиками ховаються глибокі розходження в істотних рисах різних господарських систем: техніці, технології й організації виробництва, взаєминах основних соціальних груп, механізмах розподілу доходів, розвиненості експлуатації, умовах людського розвитку й ін.

Існує шість основних етапів розвитку системи формування доходів: колективний, приватний, управлінський, капіталістичний, соціально-ринковий та соціальний. Головним внутрішнім джерелом цієї еволюції є основне протиріччя формування доходів. Водночас, зовнішня детермінація розвитку іноді може відігравати визначальну роль.

Низка об'єктивних та суб'єктивних факторів примушує людей об'єднуватися в економічній, політичній та духовній сферах. Таке об'єднання, з одного боку, дозволяє підвищити ефективність діяльності індивідів, а з іншого – породжує проблему розподілу доходів, влади, статусу та інших обмежених благ. Людство стикається із протиріччям між об'єднанням індивідів та розподілом умов і засобів самореалізації, яке проявляється в різних галузях життєдіяльності.

У сфері доходів це протиріччя набуває форми основного протиріччя формування доходів населення. Спочатку потреба у фізичному виживанні, а потім необхідність підвищення ефективності економічної діяльності змушували людей поєднувати зусилля в процесі виробництва. Однак таке об'єднання породжує проблему

визначення частки кожного індивіда в створеному спільними зусиллями продукті.

Ті, хто на стадії виробництва виступали як партнери, об'єднані спільною метою, на стадії розподілу стають суперниками, роз'єднаними прагненням одержати якомога більшу частину створеного продукту у формі кінцевих доходів. Важливо враховувати, що хоча єдність інтересів учасників процесу суспільного виробництва на етапі створення продукту та протилежність на стадії його розподілу зумовлені об'єктивно, на суб'єктивному рівні сприйняття цих інтересів може бути іншим.

Основне протиріччя формування доходів населення – це протиріччя між об'єднанням індивідів у процесі спільно-розділеної діяльності із створення економічних благ та заснованим на певному типі розподілу відособленням їх в особистому доході.

Протиріччя пов'язане із тим, що спочатку, на етапі створення продукту, власники всіх факторів виробництва зацікавлені у найбільш продуктивному співробітництві. Адже максимізація ефективності виробництва дозволяє всім розраховувати на більші доходи.

Зокрема, власник капіталу і найманий працівник є соціальними та економічними партнерами. Соціальне партнерство пов'язане із тим, що обидва належать до одного і того ж суспільства та мають багато спільних інтересів у сфері освіти, медицини, охорони правопорядку, культури, спорту, безпеки тощо. Економічними партнерами власник капіталу і найманий працівник є тому, що мають однакову мету (доходи) та спосіб одержання доходів (виробництво продукції), використовують одне і те ж джерело одержання цих коштів (участь у створенні нової вартості) та повністю залежать один від одного (капітал без працівника та працівник без капіталу у сучасному світі не можуть виробляти, й, відповідно, заробляти) [9, с. 73, 75].

Проте на етапі розподілу продукту відбувається радикальна трансформація характеру відносин. Коли продукт

вже вироблений, його кількість незмінна і збільшення доходів одних можливе лише за рахунок зменшення доходів інших. Ті, хто були партнерами, коли йшлося про максимізацію обсягів виробництва, перетворюються на конкурентів у справі розподілу результатів спільної діяльності.

Із розвитком суспільства ускладнюються механізми та форми виробничого об'єднання індивідів, що забезпечують усе більш високу ефективність виробництва. Водночас, ускладнюються механізми й форми відособлення в особистому доході, що розширює можливості як економічно обґрунтованого, так і не обґрунтованого збагачення та посилює диференціацію доходів.

Основне протиріччя формування доходів може втілитися як у соціально-економічну боротьбу, так і у соціально-економічне співробітництво. Соціально-економічна боротьба спрямована на збільшення частки індивіда або соціальної групи в створеному продукті і є руйнівною для економічного розвитку; соціально-економічне співробітництво має на меті збільшення створюваного продукту. За словами Л. Ерхарда, розумніше спрямувати зусилля «на збільшення продуктивності, аби цим єдиною плідним способом домогтися для всіх зайнятих у народному господарстві більшого доходу» [10, с. 205].

Зняти основне протиріччя формування доходів можливо за рахунок поширення принципів нееквівалентної справедливості, завдяки якому відособлення в особистому доході перестане бути проблемою. Нееквівалентна соціальна справедливість – тип уявлень про справедливість, що не передбачає взаємозв'язку індивідуальних внесків і віддач. Він базується на ідеї про те, що людина є найвищою цінністю і заслуговує на суспільно-нормальні умови життєдіяльності та самореалізації, безвідносно до її суспільно-корисної діяльності. Відносини усередині родини значною мірою підпорядковуються принципам нееквівалентної справедливості. Все більшого поширення в сучасному світі

набувають безкоштовне надання медичних або освітніх послуг, а також благодійність.

Однак на початку XXI століття навіть в економічно розвинених країнах принципи нееквівалентної справедливості набули лише обмеженого застосування. За сучасних умов більш перспективним виглядає інший шлях – зняття найбільш гострих форм прояву основного протиріччя формування доходів. Особлива роль у даному процесі належить державному та недержавному регулюванню доходів, що повинне не тільки вирішувати конфлікти, але й попереджати їх виникнення. Система формування доходів населення в соціальній державі має ефективні «вбудовані» механізми зняття гострих форм прояву основного протиріччя формування доходів.

Для характеру відносин вкрай важливо, чи сприймають різні члени суспільства свої інтереси як суперечні один одному або як співпадаючі. Наявність механізмів досягнення компромісу також має істотний позитивний вплив на співвідношення боротьби та співробітництва. Потужним інструментом узгодження суперечливих інтересів є соціальне партнерство.

Для подальшого дослідження закономірностей розвитку системи формування доходів необхідно розкрити поняття первинних та похідних факторів виробництва.

Існують три первинних фактори виробництва: особистий (людина), природний (сили та речовини природи) та акумульований (неприродні засоби виробництва). На ранніх етапах економічного розвитку люди спільно використовували первинні фактори виробництва. Із ускладненням політичної структури суспільства та виникненням приватної власності на засоби виробництва з'явилися перші похідні фактори виробництва: управлінські здібності, праця та земля.

Виокремлення тих чи інших похідних факторів виробництва пов'язане із формуванням окремої, відносно самостійної та самодостатньої системи суспільних відносин з

приводу їх залучення до процесу виробництва. Для утворення такої системи важливо, аби фактори виробництва належали різним власникам. Коли фактори виробництва зосереджуються у різних людей, необхідно на певних умовах поєднувати потрібні для створення економічних благ ресурси. Навколо цих умов поступово формується система суспільних відносин. Якщо система суспільних відносин з приводу залучення до процесу виробництва, скажімо, капіталу, стає достатньо розвинутою й відокремленою, можна вести мову про виникнення похідного фактора виробництва «капітал».

На протилежність базовим, похідні фактори виробництва – феномен історичний; їх склад періодично змінюється. До речі, цим можна пояснити наявність у науковців різних позицій щодо переліку факторів виробництва. Для розвитку форм доходів принципове значення мають похідні, а не первинні, фактори виробництва, бо відособлення доходів у суспільстві відбувається відповідно до похідних факторів. В економічно розвинених країнах до похідних факторів виробництва сьогодні відносяться підприємницькі здібності, праця, земля, капітал та інформація.

Як відомо, вивчення історичної еволюції економічних явищ дозволяє глибше проникнути у їхню сутність, тому необхідно розглянути розвиток системи формування доходів. Це дозволить побачити, які саме риси визначають зміст системи формування доходів населення в соціальній державі і що необхідно для її розбудови в Україні.

Перша система формування доходів – колективна – виникла з появою людини розумної. Спочатку доходи формувалися на основі використання первинних факторів виробництва, через що факторні доходи були відсутні. Люди спільно брали участь у господарській діяльності й одержували винагороду, що відбивала переважно внесок особистого фактора виробництва. Високий ступінь залежності людини від зовнішніх сил та від випадку призводив до зрівняльного розподілу, незалежно від того, хто добув їжу чи

інші засоби задоволення потреб. Крайня обмеженість надлишкового продукту заважала істотній диференціації добробуту.

На цьому етапі розвитку проявляється перша (із пов'язаних з доходами) базова загроза людському розвитку, що породжує необхідність соціального захисту й перерозподілу доходів – неповна вкладоспроможність – об'єктивна нездатність частини людей робити економічний внесок, який би дозволив отримувати винагороду, достатню для підтримання мінімального життєвого рівня. Нерозділеність факторних доходів робить невід'ємним елементом економічного вкладу індивіда працю, тому неповна вкладоспроможність спочатку приймає форму неповної працездатності. У відповідь на неповну працездатність розвивається груповий тип соціального захисту, відповідно до якого відповідальність за утримання людей з обмеженою працездатністю (дітей, старих та інвалідів) покладається на соціальну спільноту, частиною якої вони є безпосередньо (група, рід).

На зміну колективній приходять приватна система формування доходів. В її основі – використання родиною приналежних їй факторів виробництва з метою отримання благ для задоволення своїх потреб. Існування управлінської еліти поступово набуває стійкого, стабільного характеру, а її функції все більше відрізняються від функцій основної частини спільноти. Оформляються й закріплюються в нормах обов'язки еліти, так само як і обов'язок інших членів громади винагороджувати управлінську діяльність.

Через нагромадження матеріального фактора виробництва окремими індивідами, а також у зв'язку з виконанням управлінською елітою своїх специфічних функцій, виникає необхідність залучати, для ефективного використання засобів виробництва, додаткових (окрім власників засобів виробництва та членів їхніх родин) працівників. Це здійснюється переважно за рахунок

навертання людей у ті чи інші форми залежності (рабська, феодална тощо).

Відбувається перша декомпозиція факторів виробництва – аграрна. У результаті виокремлюються такі три основні похідні фактори виробництва, як управлінські здібності, земля й праця. Відокремлюються й три головні типи доходів, що розрізняються механізмами формування: управлінський дохід, рента й доходи від праці в широкому розумінні (від пайка раба до зарплати найманого робітника).

Розосередження факторів виробництва в різних руках потенційно здатне викликати незадіяність факторів виробництва (зокрема людського) в економічній діяльності – другу (із пов'язаних з доходами) базову загрозу людському розвитку, що визначає необхідність соціального захисту й перерозподілу доходів.

Описані зміни супроводжуються посиленням політичної надбудови, що на певному етапі породжує державу. Відбувається перехід до третьої системи формування доходів – управлінської. В основі цієї системи лежать певні форми експлуатації мас елітою. Відокремлення індивідів в особистому доході набуває бінарного характеру: основній частині населення, задоволення потреб якої відбувається на рівні, близькому до фізіологічного мінімуму, протистоїть еліта, ступінь задоволення потреб якої залежить від її здатності «вичавлювати піт» з іншої частини суспільства.

Із появою державних утворень, які володіють достатніми можливостями для утримання непрацюючих (що відповідає низці релігійних норм, а також слугує підтримці авторитету представників еліти) набуває поширення третя (із пов'язаних з доходами) базова загроза людському розвитку, що породжує необхідність соціального захисту й перерозподілу доходів – утриманство – орієнтація частини людей на допомогу (родичів, соціальних груп, суспільства, держави), пов'язана з небажанням здійснювати економічний внесок, який відповідає їхнім можливостям, що не дозволяє одержувати винагороду, достатню для підтримки необхідного

їм життєвого рівня. На відміну від перших двох базових загроз, утриманство не тільки породжує потребу в соціальному захисті й перерозподілі доходів, але й забезпечує її розширене відтворення, масштаби якого прямо пропорційні рівню соціального захисту та його доступності.

Якщо в перших двох системах формування доходів масштаби експлуатації обмежені низькою ефективністю виробництва й невисокою соціально-економічною силою еліти, то в третій експлуатація набуває широкого поширення й здійснюється у двох основних формах.

Управлінська форма експлуатації – тип експлуатації, заснований на привласненні носіями управлінських здібностей економічного внеску інших факторів виробництва за рахунок використання владної сили держави. Безумовно, існує внесок управлінських здібностей у створення вартості, пов'язаний, зокрема, із забезпеченням безпеки, підтримкою законності, організацією господарської діяльності, але висока соціально-економічна сила дозволяє завищувати винагороду керівників.

Приватновласницька форма експлуатації – тип експлуатації, заснований на привласненні власниками засобів виробництва економічного внеску праці. Засоби виробництва можуть слугувати засобом експлуатації або тому, що набуті на основі експлуатації, або через те, що їхній власник одержує винагороду, що перевищує внесок цих факторів у створення вартості. Таке перевищення може базуватися як на обмеженості кількості засобів виробництва, так і на використанні високої соціально-економічної сили.

Окрім цього, розвиток апарату державних управлінців та чиновників, наділеного значними повноваженнями, створив плідний ґрунт для поширення корупції і виникнення такої форми доходів, як корупційна рента.

Існувало дві основні моделі управлінської системи формування доходів – азіатська і європейська. У першій вирішальний вплив на об'єднання індивідів у процесі спільно-розділеної діяльності із створення економічних благ, а також

на відособлення їх в особистому доході, мала політична структура суспільства; у другій моделі визначальну роль відігравала власність на засоби виробництва.

Низька соціально-економічна сила мас дозволяла еліті відбирати навіть частину необхідного продукту, однак цьому частково протистояв той факт, що представники маси тією чи іншою мірою були закріплені за експлуататорами і від їхнього нормального існування та розширеного відтворення залежав добробут експлуататорів в майбутньому. Не слід відкидати і пом'якшуючий вплив традицій та релігійних норм.

З розвитком торгівлі відбулася друга декомпозиція факторів виробництва – торговельна. До існуючих похідних факторів виробництва додався капітал (спочатку торговий), що створив внутрішні передумови для переходу до капіталістичної системи формування доходів лише у європейській моделі управлінської системи формування доходів. Це пов'язано із тим, що первісне нагромадження капіталу інтенсивно відбувається лише там, де є клас, що досить багато заробляє, та водночас не потребує, через відносно невисокий соціальний статус, великих представницьких витрат.

Інша принципова передумова зміни управлінської системи формування доходів капіталістичною – науково-технічний прогрес. Це процес хаотичний, що вимагає свободи у різних сферах громадського життя. Останньої було істотно більше в європейських народів, значною мірою через розвиненість інституту приватної власності та відносно відокремленість політичної влади від інших сфер суспільства.

Перехід до капіталістичної системи формування доходів завершується тоді, коли виникає широка сфера застосування капіталу – індустріальне виробництво. Промисловий переворот починається в Англії в 60-х р. XVIII ст., потім, через кілька десятиліть, – у США, Франції, Німеччини, а завершується в середині-кінці XIX ст.

У той час, як європейська модель управлінської системи формування доходів трансформується під впливом

внутрішніх джерел розвитку в капіталістичну систему формування доходів, азіатська не генерує внутрішніх передумов для такого перетворення. Проте колоніальна експансія Заходу призводить до поступового впровадження капіталістичної системи формування доходів в більшості країн світу.

На відміну від попередніх систем, в капіталістичній системі формування доходів достатньо чітко відокремлюються саморегулювання і регулювання. Господарська діяльність відкидає цілий комплекс раніше органічно вбудованих в неї регуляторів традиційного, релігійного, суспільного і державно-монархічного характеру.

Ринкове саморегулювання перетворюється на систему, що розвивається на власній основі, але регулювання відстає від нього. Більшість недовіків, провалів ринкової системи саморегулювання залишаються без механізмів компенсації, оскільки не формується розвинена система регулювання. І хоча поступово роль регулювання збільшується, але в недостатній мірі, і головне – регулювання здійснюється переважно в інтересах політико-економічної еліти.

Розподіл доходів втрачає бінарного характеру та набуває більшої кількості градацій. Розрив між найбагатшими та найбіднішими дещо скорочується – не через зниження диференціації доходів (яка навпаки зростає), а через надбання найнижчими верствами населення деяких соціально-економічних та політичних прав та запровадження системи масової освіти.

У капіталістичній системі формування доходів держава залишається опорою для панівних класів. Ступінь експлуатації, порівняно з попередньою системою, спочатку підсилюється через те, що наймані працівники для окремого капіталіста є взаємозамінними. Конкретний капіталіст не має потреби ані в збереженні здоров'я найманих робітників, ані в утриманні їхніх родин.

Пов'язана з відділенням функції управління капіталом від функції володіння ним третя декомпозиція факторів

виробництва – підприємницька – породжує ще один похідний фактор виробництва – підприємницькі здібності, і ще один елемент первинних доходів – підприємницький прибуток.

Якщо в управлінській системі формування доходів велике значення мали традиції та релігія, що освячували стан речей і знижували рівень невдоволення, то крах традиційного суспільства істотно змінює настрої мас. Свою роль відіграє і подовження робочого дня, і монотонність праці, і відрив від природного середовища. Відбувається консолідація робітників, формуються ідеологічні засади боротьби мас за свої права. Поширюється розуміння інтересів різних класів як таких, що суперечать один одному.

В капіталістичній системі формування доходів соціальна боротьба розгортається безпосередньо за інтереси мас, за знищення політичної, соціальної й економічної нерівності, на противагу попередній системі, де соціальна боротьба зазвичай відбувалася за «місця в еліті», а переможці не покращували суттєво становище мас, бо займали місце переможених у панівному класі і самі ставали експлуататорами.

Позбавлена (через розвиток концепції прав людини та демократизацію) найбільш радикальних методів придушення невдоволення, політико-економічна еліта все частіше обирає компромісні шляхи вирішення конфліктів. Неможливість примусити робітників працювати на умовах працедавця робить більш ефективними компромісні, партнерські варіанти вирішення соціально-економічних протиріч. Розвивається соціальне партнерство у формі трипартизму (іноді біпартизму), яке дозволяє відмовитися від найбільш гострих, руйнівних для обох сторін конфлікту, способів боротьби та перейти до цивілізованого і аргументованого діалогу.

Механізм, що відтворює відчуження безпосередніх виробників від засобів виробництва, дає збій через поширення акціонерної власності й перевищення зарплатою мінімуму засобів існування (надає можливість здійснювати заощадження і перетворюватися на власників капіталу).

Зазначені процеси разом з демократизацією громадського життя викликають збільшення соціально-економічної сили мас. З інституту, що забезпечує експлуатацію основної частини населення вузькою елітою, держава поступово перетворюється на інститут, який збалансовує суперечливі інтереси.

На користь праці розподіляється все більша частина створеного продукту. Сам суспільний продукт, завдяки досягненням науково-технічного прогресу, різко збільшується. Формально вільний час, що майже зник у більшості населення, стає надбанням мас: тривалість робочого тижня в розвинених країнах скорочується вдвічі (особливо інтенсивне скорочення спостерігається на початку ХХ століття).

Зростають можливості з розвитку та реалізації здібностей індивідів (зокрема через підвищення якості та доступності освіти), що полегшує просування соціальними сходами та розвиток особистості. У структурі засад соціального успіху людини відбуваються суттєві зрушення. Не походження чи соціальний статус, а особисті якості стають визначальним фактором успіху, через що політико-економічна еліта перестає бути «закритим клубом», а її члени краще розуміють потреби та інтереси рядових громадян.

Під впливом вказаних перетворень (передовсім завдяки вирівнюванню соціально-економічних сил основних соціальних груп) після другої світової війни в економічно розвинених країнах відбувається становлення соціально-ринкової системи формування доходів.

Ця система має п'ять базових рис:

1. Конкурентний ринок як основний механізм координації господарської діяльності.
2. Розвинена система регулювання (державного, корпоративного та громадського).
3. Висока ефективність господарської системи.
4. Приблизний баланс соціально-економічних сил у суспільстві.

5. Досить висока здатність суспільства нав'язувати бізнесу принципи нееквівалентної справедливості.

Перелік основних рис соціально-ринкової системи формування доходів, що безпосередньо впливають на реалізацію двох головних цілей формування доходів (задоволеність індивідів процесом формування доходів та високий рівень задоволення їх економічних потреб) має наступний вигляд:

1. Перевага соціально-економічного співробітництва над соціально-економічною боротьбою (розвиненість відносин партнерства).

2. Праця набуває інтелектуального, інноваційного, творчого характеру (що підвищує задоволеність нею), а її продукт складно точно оцінити (що змушує роботодавця налагоджувати партнерські стосунки з найманим працівником; підштовхує застосовувати не процесуальні, а змістовні концепції мотивації, тобто враховувати складну ієрархію потреб людини).

3. Високий життєвий рівень основної маси населення.

4. Умови праці зазвичай комфортні та не шкідливі. Індивіди досить вільно обирають та відносно легко змінюють робочі місця, що забезпечує відповідність праці суб'єктивним вимогам та підвищує задоволеність нею.

5. Велика кількість формально вільного часу у більшості працюючих членів суспільства (близько 40 годин на тиждень).

6. Просування соціальними сходами потенційно загальнодоступне (підвищення якості та доступності освіти, широка свобода діяльності створюють потенційну можливість для кожного члена суспільства підвищити свій статус).

7. Хоча всі члени суспільства отримують широкі права та свободи в економічній, соціальній, політичній царині, рівень яких автономний від добробуту чи соціального статусу, перспективи розвитку особистості все одно відрізняються через різні здібності та доступ до освіти, через неоднакові соціальні зв'язки та ін.

8. Помірна диференціація доходів.

9. Низький рівень випадкової й систематичної експлуатації.

10. Соціальне вирівнювання за активної участі держави та інститутів громадянського суспільства (вирівнювання як стартових можливостей індивідів, так і рівнів споживання).

11. Відносна бідність та соціальна ексклюзія не зникають остаточно, спостерігається «замикання» нижчого класу, самовідтворення бідності.

12. Переважає утилітарна обмеженість людського розвитку, який спрямовується переважно на професійне зростання, а не на гармонійний розвиток особистості.

Основні характеристики соціально-ринкової системи формування доходів обумовлені закономірно. Приміром, вирівнювання соціально-економічних сил створює передумови для зниження ступеню експлуатації мас. І перше, і друге, разом із підвищенням рівня життя й соціальним вирівнюванням, забезпечують перевагу соціально-економічного співробітництва над соціально-економічною боротьбою, що має позитивний зворотний вплив на ефективність господарської системи та якість життя. Висока частка заробітної плати у ВВП у деяких аспектах вигідна й підприємцям, оскільки розширює платоспроможний попит і забезпечує підвищення якості робочої сили, необхідне в умовах постіндустріального виробництва. І хоча причинно-наслідкові зв'язки складні й нерідко неоднозначні, закономірність комплексного формування зазначених характеристик безсумнівна.

На цьому етапі розвитку відбувається четверта декомпозиція факторів виробництва – інформаційна, – що породжує ще один похідний фактор виробництва – інформацію, – і такий елемент первинних доходів, як інформаційну ренту. Відчуження безпосередніх виробників від засобів виробництва в інформаційній економіці значною мірою нівелюється. Адже підвищення доходів робітника та

доступність кредиту дозволяють забезпечити себе відповідними засобами виробництва (програмне забезпечення, комп'ютер, підключення до мережі Internet тощо), вартість яких відносно низька.

Слід відзначити, що сьогодні існують різні моделі соціальної держави, проте, ані за переходу від однієї моделі до іншої, ані при зміні акцентів соціальної політики, в жодній з перерахованих вище базових характеристик соціально-ринкової системи формування доходів не відбувається принципних змін. Спостерігається лише «перерозподіл сфер відповідальності» між ринковим саморегулюванням і регулюванням доходів, між недержавним та державним регулюванням у складі регулювання.

Проте існують і загрози такому стану речей. Праця сьогодні «почиває на лаврах» минулих перемог. Знижується роль класових протиріч, на зміну яким приходять розходження між більше дрібними соціальними групами. Різке зменшення ступеню невдоволення мас, послаблення класової єдності знижують їхню соціально-економічну силу. З іншого боку, великий капітал зберігає вплив на владу, який набуває форми «невидимої» олігархії, коли представники великого бізнесу не беруть участь безпосередньо в політичній діяльності, але впливають на кадровий склад і стратегію політичних партій [11, с. 60]. Розвиток засобів масової інформації та технологій маніпулювання свідомістю також несе загрозу порушення балансу соціально-економічних сил.

Проте новий характер праці в постіндустріальному виробництві (який ускладнює контроль результатів праці) не дозволяє повною мірою реалізувати сценарій зниження її частки в НД (оскільки це створить передумови зниження ефективності праці). Суттєву роль відіграє світова фінансово-економічна криза, що почалася у 2008 р. Вона примушує зменшувати рівень оплати праці і соціального захисту, що активізує боротьбу найманих працівників за свої інтереси, посилює їх єдність та дає новий досвід самоорганізації.

Перехід до шостої, соціальної, системи формування доходів вбачається закономірним і неминучим результатом розвитку соціально-ринкової системи формування доходів. Зазначений перехід відбудеться тоді, коли економічні фактори перестануть бути істотною детермінантою людської поведінки. Основне протиріччя формування доходів буде знято принципово іншим типом суспільних відносин. Якщо за сучасних умов людський розвиток значною мірою спрямований на збільшення здатності людини створювати вартість (як основу доходів), то за соціальної системи формування доходів його буде спрямовано на гармонійний розвиток особистості (як основу самореалізації людини). Праця як джерело існування буде замінена творчістю як засобом самореалізації і людського розвитку. Замість піклування про забезпечення матеріальних потреб, людина зможе більше зосередитися на потребах саморозвитку.

Базові характеристики української системи формування доходів населення, на тлі соціально-ринкової системи, не можна вважати задовільними:

1. Основним механізмом координації господарської діяльності вже став ринок, проте він зазнає потужного впливу неринкових факторів та механізмів, через що конкуренція нерідко обмежена, а в деяких сегментах – взагалі відсутня.

2. Система державного регулювання економіки недостатньо ефективна через поширеність корупції та «захоплення держави» окремими фінансово-промисловими групами. Замість гармонійного поєднання державного, корпоративного та громадського регулювання, в Україні велику роль відіграє регулювання соціально-економічних процесів великими фінансово-промисловими об'єднаннями.

3. Ефективність господарської системи невисока (в порівнянні з іншими країнами регіону та світу).

4. Баланс соціально-економічних сил у суспільстві суттєво зміщений на користь політико-економічної еліти.

5. Громадянське суспільство не здатне нав'язувати бізнесу принципи нееквівалентної справедливості (зокрема, у

сфері розподілу і перерозподілу доходів).

6.2. Умови людського розвитку та його безпека за різних систем формування доходів

Безпека людського розвитку у сфері формування доходів означає такий стан доходів населення, за якого рівень і диференціація доходів, механізми їх формування та суспільні відносини з приводу розподілу забезпечують усім членам суспільства достатні соціально-економічні умови стійкого людського розвитку та ефективно протидіють загрозам розвитку людського потенціалу. Рівень безпеки людського розвитку у сфері формування доходів є похідним від умов розвитку людського потенціалу, створених у цій сфері, тому стан умов та безпеки людського розвитку доцільно розглядати разом.

При дослідженні умов та безпеки людського розвитку, сформованих в межах різних систем формування доходів, слід враховувати, що на ці умови та безпеку суттєво впливають не всі процеси та явища у сфері доходів населення. Адже людський розвиток – довгостроковий процес; він пролонгований у часі і залежить від минулого та перспектив на майбутнє. Тому якість людського розвитку у кожен конкретний момент визначається не стільки сучасним станом факторів, що на нього впливають, скільки їх станом протягом певного періоду у минулому та перспективами на деякий проміжок часу у майбутньому. Умови та безпека людського розвитку «сьогодні» визначаються не стільки «сьогоднішнім» впливом, скільки впливом «учора» та «завтра».

Серед параметрів системи формування доходів, що суттєво впливають на умови та безпеку людського розвитку, слід виділити наступні:

1. Рівень доходів та їх диференціація.
2. Характер участі людей у виробництві.

3. Обсяг формально вільного часу у різних категорій населення.

4. Ступінь розвитку матеріальної та нематеріальної культури.

5. Рівень прав та свобод різних членів суспільства.

6. Спрямованість зусиль людей.

7. Інституційна структура.

8. Рівень загроз людському розвитку.

Перелічені параметри системи формування доходів можна називати факторами людського розвитку. Розберемо їх зміст.

Доходи формують базу людського розвитку. Збільшення доходів в більшості випадків інтенсифікує розвиток. Надмірна диференціація доходів погіршує умови та стан безпеки людського розвитку, а помірна, навпаки, стимулює нарощування людського потенціалу.

Характер роботи відіграє велику роль у розвитку індивіда (передовсім його людського капіталу). Деякі види діяльності стимулюють постійне самовдосконалення людини, інші, навпаки, стримують її професійне зростання. Умови праці на різних робочих місцях неоднаково впливають на здоров'я та самопочуття людини.

Формально вільний (від роботи, сну та задоволення інших фізіологічних потреб) час надає додаткову (окрім роботи) можливість розвитку. Формально вільний час дозволяє компенсувати однобічність розвитку, пов'язаного із роботою, аби забезпечити гармонійний та різнобічний розвиток особистості. Це також час для відпочинку і підтримки здоров'я організму.

Охарактеризовані три фактори являють собою ресурси людського розвитку та визначають максимально можливий його рівень. Ефективність реалізації цих ресурсів залежить від інших п'яти факторів.

Ступінь розвитку матеріальної та нематеріальної культури визначає можливості застосування ресурсів людського розвитку. Адже, по-перше, розвиток особистості

здійснюється через засвоєння надбань культури. І від рівня останньої залежать результати розвитку. По-друге, фізичний стан людини значною мірою визначається культурою підтримки здоров'я та якістю медицини.

Рівень прав та свобод (економічних, соціальних, політичних тощо) визначає перелік альтернативних варіантів людського розвитку, між якими індивід може здійснювати вибір.

Вищевказані два фактори визначають доступні особі напрями використання ресурсів людського розвитку.

Вибір конкретного варіанту людського розвитку пов'язаний із спрямованістю зусиль індивідів. Доходи, робочий та вільний час людини можуть спрямовуватися на службове просування, інтенсивний саморозвиток і самореалізацію чи покращення фізичного і психологічного стану або на інші цілі. Рішення про це приймається людиною переважно на основі власних потреб, цілей, цінностей, але під впливом цінностей та цілей суспільства й контактних груп (робочого колективу, друзів, родини тощо).

Інституційна структура визначає коефіцієнт корисної дії перелічених шести факторів. Це зумовлено, зокрема, тим, що людський розвиток – дуже складний процес. Його результати залежать не лише від індивідуальних зусиль, але і від ефективності співробітництва індивідів.

Щодо загроз людському розвитку, то очевидно, що інтенсивність людського розвитку зазвичай обернено пропорційна до рівня загроз. Не так очевидно інше. По-перше, помірний рівень загроз може мотивувати людину до розвитку. По-друге, високий рівень загроз, за умови, що ним реально протидіяти, також може стимулювати розвиток людського потенціалу.

Не важко побачити, що з восьми параметрів системи формування доходів, що суттєво впливають на умови людського розвитку та його безпеку, лише один (ступінь розвитку матеріальної та нематеріальної культури) виступає не диференційованим по відношенню до окремих

особистостей. Всі інші фактори людського розвитку присутні у різних людей в різній мірі.

Надмірна диференціація розподілу факторів людського розвитку стримує його темпи та породжує загрози розвитку людського потенціалу, зокрема загрозу непродуктивних витрат на захоплення та утримання кращих умов людського розвитку, загрозу деформації моралі, загрозу економічних, соціальних і навіть людських втрат від конфліктів, загрозу уповільнення темпів розвитку людського потенціалу та ін.

Помірна диференціація розподілу деяких параметрів (доходи, характер праці, обсяг формально вільного часу) є прийнятною, оскільки стимулює особистість до більш активної діяльності та сприяє людському розвитку. Водночас, диференціація за деякими іншими параметрами (права та свободи, вплив інституційної структури, загрози людському розвитку) є небажаною; її необхідно позбуватися.

Відсутність диференціації факторів людського розвитку, або дуже низький її рівень є небажаними, оскільки містять загрозу підриву мотивації розвитку людського потенціалу.

Всі фактори людського розвитку, по-перше, взаємопов'язані (стан одних факторів впливає на стан інших); по-друге, впливають разом (або в одному напрямку, або в протилежних).

Розглянувши вісім основних параметрів системи формування доходів, що суттєво впливають на умови та безпеку людського розвитку, перейдемо до аналізу стану цих параметрів в основних шести типах системи формування доходів, аби охарактеризувати умови людського розвитку за цих систем.

В колективній системі формування доходів ресурси людського розвитку вкрай обмежені. Рівень доходів забезпечує задоволення переважно фізіологічних потреб, обсяг вільного від роботи часу невеликий. Монотонна та примітивна праця не сприяє інтенсивному людському розвитку. Вибір варіантів використання ресурсів людського

розвитку також дуже вузький через нерозвиненість матеріальної і нематеріальної культури, та вкрай обмежені (передовсім природною необхідністю) права та свободи. Розподіл матеріальних та нематеріальних умов розвитку не абсолютно рівний, проте суттєва диференціація відсутня.

Низький рівень задоволення потреб заважає актуалізації потреб вищого рівня, тому зусилля людей спрямовані на виживання. Питання забезпечення інтелектуального, духовного розвитку та самореалізації не актуальні, підтримці здоров'я також приділяється мало уваги. Рівень загроз людському розвитку дуже високий. Основні загрози пов'язані із конфліктами між людьми та низьким ступенем оволодіння силами природи. Загалом колективна система формування доходів створює для людського розвитку вкрай обмежені можливості.

Приватна система формування доходів зберігає головні риси попередньої системи. Залежність від стихійних сил природи дещо знижується, а майнове розшарування стає більш помітним. Проте, як було показано вище, рівень доходів та обсяг формально вільного часу є лише ресурсами людського розвитку, а їх реалізація потребує сприяння інших факторів. Оскільки за іншими факторами людського розвитку суттєві покращення відсутні, приватна система формування доходів надає не набагато ширші можливості людського розвитку, ніж колективна.

В управлінській системі формування доходів дещо збільшується рівень ресурсів людського розвитку, несуттєво покращується і стан інших факторів людського розвитку. Але не це зумовлює перехід умов та безпеки розвитку людського потенціалу на якісно новий рівень. Важливо те, що саме в управлінській системі формування доходів людський розвиток набуває ознак бінарності. Як і раніше, основна частина суспільства переймається задоволенням переважно базових потреб та не має суттєвих можливостей для людського розвитку. Але, на протигагу ній, представники еліти користуються досить значними надбаннями

економічного та культурного прогресу (зокрема, освітою, медичним обслуговуванням), мають багато вільного часу та достатньо широку свободу діяльності. Просування соціальними сходами є привілеєм переважно членів еліти, яка стає досить замкненою. Розвиток особистості та творча самореалізація визнаються цінністю серед певної частини суспільства (досить невеликої).

Хоча, як вже зазначалося, надмірна диференціація розподілу факторів людського розвитку стримує його темпи та породжує загрози розвитку людського потенціалу, на певному історичному етапі бінарність умов людського розвитку відіграла і позитивну роль. Як відмітив Б. де Жувенель, надбання цивілізації дісталися нам дорогою ціною: існування еліт, від яких походить наша культура, завжди підтримувалося експлуатацією мас [1, с. 94]. Безумовно, ресурсів для забезпечення нормального людського розвитку всіх членів суспільства не вистачало. Проте завдяки бінарності розподілу умов людського розвитку стало можливим створити сприятливі умови для людського розвитку хоча б невеликої частини суспільства (членів політико-економічної еліти та їх утриманців, що займалися мистецтвом, наукою та освітою).

Загрози людському розвитку розподіляються нерівномірно. Усі суспільні стани мають унікальні, притаманні лише їм набори загроз. Для еліти це передовсім загроза втрати привілейованого становища, для основної частини населення головною є загроза експлуатації. Загальний рівень загроз високий.

Капіталістична система формування доходів суттєво покращила ресурсне забезпечення людського розвитку. Матеріальна та нематеріальна культура досягли досить високого ступеню розвитку. Збільшилися права та свободи різних шарів суспільства, включаючи нижчі. Розвиток особистості, творча самореалізація стали важливою цінністю для значної, хоча і не основної, частини суспільства. Просування соціальними сходами формально доступне

кожному, проте початкові умови в різних людей сильно відрізнялися. Хоча еліта стала менш замкненою, приєднатися до її лав ззовні було нелегко.

В порівнянні з попередніми трьома системами, за матеріальними умовами людського розвитку розрив між найбагатшими та найбіднішими членами суспільства збільшився; за нематеріальними, навпаки, зменшився. На ранніх етапах розвитку капіталістичної системи формування доходів основне протиріччя формування доходів переважно породжувало соціально-економічну боротьбу, проте поступово поширилися компромісні методи вирішення конфліктів.

Найважливішою відмінністю капіталістичної системи формування доходів від управлінської є багатоступенева градація умов людського розвитку замість бінарності. Кількість соціальних груп із різними можливостями людського розвитку збільшується, через що відмінності між сусідніми групами менш суттєві. Значно ширші верстви населення отримують доступ до прийнятних умов і безпеки людського розвитку.

Загальний рівень загроз людському розвитку знижується. При цьому кількість та різноманіття загроз зростає, проте потенційні негативні наслідки зазвичай менш руйнівні, ніж у попередніх системах.

В соціально-ринковій системі формування доходів рівень добробуту населення високий, а його диференціація – помірна. Водночас, в деяких країнах з даним типом системи формування доходів бажано ще більше знизити ступінь диференціації добробуту. Більшість людей мають високі доходи. Умови праці зазвичай комфортні та не шкідливі. Індивіди досить вільно обирають та відносно легко змінюють робочі місця, що забезпечує відповідність праці суб'єктивним вимогам та підвищує задоволеність нею. У працівників зазвичай лишається велика кількість формально вільного часу.

Обсяг та розподіл ресурсів людського розвитку є достатніми для забезпечення інтенсивного розвитку потенціалу більшості індивідів. Навіть найменш забезпечені члени суспільства зазвичай мають пристойні умови розвитку людського потенціалу.

Матеріальна та нематеріальна культура знаходиться на високому рівні розвитку. Всі члени суспільства отримують широкі (хоча і не абсолютно рівні) права та свободи в економічній, соціальній, політичній царині. Дуже важливо, що рівень прав та свобод автономний від добробуту чи соціального статусу. Проте поки що повної незалежності не досягнуто.

Просування соціальними сходами потенційно загальнодоступне, проте вимагає особистих здібностей; присутня і певна нерівність стартових можливостей людей. Лави еліти відкриті для вступу ззовні.

Всім людям, незалежно від статків чи положення у суспільстві, доступні багато напрямів та можливостей використання ресурсів людського розвитку. Саморозвиток та творча самореалізація для більшості людей стають факторами, що мають значний (хоча і не вирішальний) вплив на економічні рішення.

Рівень експлуатації низький. Основний спосіб заробити – це створити вартість. Тобто лише суспільне визнання корисності результату використання факторів виробництва стає основою для отримання їх власниками винагороди у вигляді факторних доходів. Необґрунтоване збагачення, не пов'язане із корисним вкладом, майже відсутнє. Більшість схем та можливостей для цього вже виявлені та заблоковані на рівні суспільної свідомості, моралі, професійної етики та на законодавчому рівні. Тому зусилля людей спрямовуються на збільшення свого корисного вкладу, на створення, а не на перерозподіл вартості. Така спрямованість породжує установку на професійне зростання, на саморозвиток особистості.

Сторіччя еволюції інституційної структури в розвинених країнах зробили її вкрай ефективним інструментом сприяння людському розвитку.

Ситуація із загрозами розвитку людського потенціалу продовжує тенденції, закладені в капіталістичній системі формування доходів: загальний рівень загроз людському розвитку додатково знижується; кількість та різноманіття загроз знову зростає, проте потенційні негативні наслідки зазвичай менш руйнівні. Важливою особливістю стає широка поширеність засобів протидії загрозам людського розвитку, що реалізуються шляхом створення відповідних державних і недержавних інститутів та процедур, а також за рахунок самозахисту людей, для якого створені широкі можливості.

Узагальнюючи сказане, слід відмітити, що в соціально-ринковій системі формування доходів присутня певна диференціація умов людського розвитку, проте не вузькі привілейовані групи, а більшість членів суспільства мають високі можливості; навіть індивіди із найгіршими умовами отримують, порівняно з попередніми системами, пристойні і досить безпечні умови розвитку людського потенціалу.

Найбільш помітна диференціація на рівні розподілу ресурсів людського розвитку. За іншим параметрами соціально-ринкової системи формування доходів розподіл більш рівномірний. Це частково компенсує диференціацію доходів, умов праці та вільного часу та зближує умови людського розвитку багатих та бідних членів суспільства.

Важливо те, що умови людського розвитку, створені на базі притаманної соціальної державі системи формування доходів населення, з одного боку, достатні для інтенсивного людського розвитку більшості членів суспільства, а з іншого – достатньо диференційовані, аби мотивувати особистість до розвитку свого потенціалу.

Аби не формувати надто ідеальну картину, слід відзначити, що реальні моделі соціально-ринкової системи формування доходів мають багато проблем та несуть ризики людському розвитку. Окрім «замикання» нижчого класу та

самовідтворення бідності, про що вже йшлося, не можна ігнорувати проблему захисту глобальної екології та збереження природних ресурсів світу. Демографічна криза (через недостатню народжуваність та зростання середньої тривалості життя) та приплив іммігрантів загострюють проблему соціального захисту, зокрема пенсіонерів та безробітних, а також проблему співіснування представників різних культур в одній державі. Погіршуються стосунки з іншим світом, який не хоче бути постачальником дешевих ресурсів та споживачем занадто дорогих високотехнологічних товарів, не бажає беззаперечно сприймати західні цінності та ліберальну ідеологічну доктрину. Існує певна терористична загроза. Світова фінансово-економічна криза, що розпочалася в 2008 р., послабила позиції розвинених країн та збільшила економічну роль деяких держав, що розвиваються (зокрема Китаю). Розвинені економіки світу стикаються з проблемою уповільнення темпів економічного розвитку та навіть економічного спаду, а також із різким зростанням безробіття і соціальної напруженості.

Суттєвим недоліком соціально-ринкової системи формування доходів є утилітарна обмеженість людського розвитку, який спрямовується переважно на професійне зростання, а не на гармонійний розвиток особистості.

Визначальною рисою соціальної системи формування доходів має стати позбавлення від обмеженості людського розвитку вузько утилітарними цілями. Гармонійний розвиток особистості та творча самореалізація стануть головними пріоритетами. Основне протиріччя формування доходів буде знято принципово іншим типом суспільних відносин і, відповідно, припинить генерувати соціально-економічні конфлікти. Поліпшаться матеріальні та нематеріальні умови розвитку людського потенціалу.

Розподіл умов людського розвитку буде практично рівномірним. Безумовно, нерівність людей, пов'язана із відмінностями у здібностях та працездатності збережеться, проте вона буде знижуватися за рахунок удосконалення

освіти та не відіграватиме вирішального значення, оскільки індивіди зможуть підбирати напрями самореалізації відповідно до власних схильностей. Зниження диференціації розподілу факторів розвитку людського потенціалу не буде утворювати загрозу підриву мотивації розвитку людського потенціалу через кардинальну зміну мотивації людей. Загальний рівень загроз людському розвитку буде низький.

Оскільки рівень безпеки людського розвитку у сфері формування доходів є похідним від умов розвитку людського потенціалу, його динаміка загалом відповідає еволюції умов розвитку людського потенціалу. Тому можна стверджувати, що безпека людського розвитку зростає з кожним новим етапом розвитку системи формування доходів (колективний, приватний, управлінський, капіталістичний, соціально-ринковий та соціальний).

Тепер доцільно розібратися із особливостями умов людського розвитку та його безпеки в межах специфічної системи формування доходів, притаманної Україні.

Спочатку коротко розглянемо вихідні умови ринкової трансформації. Стан багатьох факторів людського розвитку був подібний до соціально-ринкової системи формування доходів, однак в останній третині ХХ ст. спостерігалось поступове зниження трудової мотивації й наростаюче (особливо у 80-х роках ХХ ст.) відставання якості життя від рівня розвинених країн.

Безумовно, рівень економічних прав та свобод був нижчий. Водночас, якість медичних послуг та освіти були високими, а доступ до них – вільний і майже не диференційований. В цьому аспекті існували кращі умови людського розвитку, ніж в більшості розвинених країн з ринковою економікою.

Фізичний та інтелектуальний розвиток особистості були загально визнаними цінностями, що спрямовувало зусилля українців на розвиток людського потенціалу. Особливістю цього розвитку була не повністю утилітарна спрямованість, коли значні зусилля витрачалися не на професійне

вдосконалення, а на розвиток рис, які людина, з певних причин, хотіла в себе мати. Тому радянські громадяни нерідко розвивали свою особистість більш різнобічно і гармонійно, ніж мешканці країн Заходу.

В перехідній економіці України, на базі неконкурентних ринків, неефективної господарської системи, дисбалансу соціально-економічних сил тощо, виникають загрози людського розвитку, властиві переважно управлінській та капіталістичній системам формування доходів.

Зокрема, нерідко відбувається зрощення бізнесу і політичної влади, що породжує елітні економіки (тобто сфери господарювання для обмеженого кола осіб, з високими вхідними бар'єрами, що забезпечують отримання надприбутків). Це зрощення суттєво обмежує соціально-економічні права та свободи, а також перспективи більшості українців.

Корупційні доходи деяких держслужбовців стають одним з головних джерел їх статків. Зацікавленість політико-економічної еліти в збереженні цих доходів виступає загрозою для процесів формування соціально-ринкової системи регулювання доходів.

Як відзначив В. Полтерович, будь-яка економічна реформа несе потенціал посилення перерозподільної активності, а в процесі ринкової трансформації чітко проявляється феномен домінування прибутковості перерозподільної активності над прибутковістю виробництва [2, с. 8]. Нажаль, в Україні простежується орієнтація значної частини політико-економічної еліти на перерозподіл, а не створення вартості.

Існування досить закритих для проникнення соціальних груп, що відбивають переважно інтереси капіталу, стає в трансформаційній економіці головною перешкодою для збільшення рівня життя основної частини населення [3, с. 151], а отже і для людського розвитку більшості членів суспільства.

Вкрай негативний вплив на людський розвиток має поширення корупції, окрім вищих, на середні й нижчі шари суспільства, на різноманітні сфери економіки, включаючи освіту і медицину.

Неготовність пострадянського суспільства до різкого зростання ризику, невизначеності, соціальної незахищеності й особистої відповідальності призвели до розвитку сімейності і неформальних стосунків в економічній діяльності. Це послаблює стимули до професійного зростання особистості.

України притаманний високий ступінь систематичної економічної експлуатації праці й землі (причому нерідко експлуатація здійснюється шляхом актів чистого привласнення) та високий ступінь випадкової економічної експлуатації.

Експлуатація генерує чотири потужні загрози людському розвитку. За умов еквівалентності обміну розширюють свою діяльність найефективніші господарські суб'єкти, що максимізують рентабельність виробництва, а відносно неефективні учасники економічної діяльності витісняються з ринку. Проте експлуатація призводить до порушення балансу економічних внесків і віддач на користь деяких відносно неефективних суб'єктів, що підтримує їхнє існування, дозволяє продовжувати неоптимальне господарювання. У цьому полягає загроза зниження середньої ефективності виробництва та загального рівня економічного добробуту суспільства.

Інша загроза пов'язана із тим, що ті, хто виграє від нееквівалентного обміну, мають потребу в підтримці *status quo*, у збереженні умов і факторів, що забезпечують одержання необґрунтовано завищених доходів. Це викликає непродуктивні витрати на хабарі корумпованим чиновникам, на «відкати» правоохоронним та контролюючим органам, на утримання політичних діячів і партій, на оплату потрібних судових рішень тощо.

Суттєва загроза – викривлення системи цінностей людей. Через поширеність експлуатації у людей формується

орієнтація не на чесну працю, а на заробіток будь-яким шляхом. Ще одна пов'язана з експлуатацією загроза – надмірна диференціація умов людського розвитку та поляризація суспільства.

Ступінь соціальної захищеності населення низький, причому державний захист не відіграє головної ролі. Широкого поширення набуває абсолютна бідність. Досить загрозливою ознакою бідності в Україні є висока частка бідних серед працюючого населення; на відміну від більшості країн наявність роботи й високої кваліфікації не є гарантією хоча б мінімального статку.

Перелічені загрози породжують загрозу економічних і соціальних втрат від конфліктів у суспільстві.

У галузі державної економічної політики пріоритет нерідко надається покращенню життєвого рівня та інших умов людського розвитку у короткостроковій перспективі; довгостроковими тенденціями уряди не завжди переймаються (втім, це проблема не лише України).

Незважаючи на значний рівень невдоволення широких верств населення своїм соціально-економічним становищем та суспільним устроєм, незадоволення зазвичай не супроводжується об'єднанням людей для досягнення стратегічних соціально-економічних цілей. Багато проблем, конфліктів та протиріч не розв'язуються, а консервуються. Це робить актуальною загрозу накопичення та примноження загроз людському розвитку в Україні.

Тепер охарактеризуємо стан восьми основних параметрів системи формування доходів, що суттєво впливають на людський розвиток в Україні.

Передовсім, слід зазначити, що низький середній рівень доходів та надмірна їх диференціація призводять до того, що основна маса населення є недостатньо заможною для повноцінного забезпечення людського розвитку.

Часто застосовується подовжений чи ненормований робочий день, не виконуються стандарти ергономіки робочих місць, використовуються старі та «брудні» технології

виробництва. Соціальні пакети відсутні, або малі. Можливості зміни робочого місця обмежені. Працівники мають багато об'єктивних підстав для незадоволення роботою та водночас нерідко не знаходять кращих альтернатив, що призводить до накопичення невдоволення і не стимулює професійне зростання.

Обсяг формально вільного часу у різних категорій населення скоротився порівняно з радянським минулим та економічно розвиненими країнами. Низький життєвий рівень примушує збільшувати трудові зусилля. Водночас скорочується час, який українці витрачають на навчання та підтримку здоров'я.

Загалом, розподіл ресурсів людського розвитку в Україні набуває бінарного характеру, подібно до управлінської системи формування доходів. Основній частині населення, що не має суттєвих ресурсів для забезпечення людського розвитку, протистоїть вузький прошарок багатих та надбагатих людей, які можуть собі дозволити доступ до усіх сучасних можливостей людського розвитку, включаючи освіту чи стажування за кордоном, а також послуги найкращих медичних установ світу. Середній рівень ресурсів має невелика частина громадян.

Ступінь розвитку матеріальної та нематеріальної культури (в широкому розумінні) достатній для забезпечення інтенсивного людського розвитку. Це заслуга не лише України, але й глобалізації та інформатизації, які перетворюють культурні досягнення інших країн на загальносвітове надбання.

Розподіл економічних, соціальних, політичних прав та свобод, необхідних для людського розвитку, в Україні нерівномірний. Незважаючи на формальну рівність всіх перед законом, правоохоронна та судова системи нерідко віддзеркалюють інтереси тих, хто більше платить або має неформальні важелі впливу; корумпованість деяких чиновників повертає їх владні повноваження на користь заможних членів суспільства. Нормативно-правова база

формується найзаможнішими людьми і віддзеркалює передовсім їх інтереси. Головною проблемою рядових українців є не відсутність наданих формально прав та свобод, а нездатність їх реалізувати без важелів економічного чи владного впливу.

Просування соціальними сходами вважається загальнодоступним, проте поступово стає привілеєм переважно членів еліти, яка стає все більш замкненою.

Таким чином, доступні більшості українців напрями використання ресурсів людського розвитку обмежені, на противагу членам політико-економічної еліти, що користуються надто широкими, неприйнятними в розвинених країнах, правами та свободами. Причому права та свободи політико-економічної еліти розширені значною мірою за рахунок обмеження можливостей інших членів суспільства.

Розбудована в Україні система формування доходів нерідко стимулює не тих, хто створює вартість, а тих, хто краще перерозподіляє доходи на свій зиск, тих хто вміє використовувати механізми необґрунтованого збагачення. Ці механізми недостатньо обмежені на законодавчому рівні. На рівні моралі та етики нерідко також відсутні перешкоди для нечесного, незаслуженного заробітку.

Відбувається глибока деформація суспільної моралі. Притаманна соціально-ринковій системі формування доходів установка «хочеш добре заробляти – працюй багато і сумлінно» в нашій країні не набуває поширення. Професійне зростання часто не розглядається оптимальним шляхом до успіху. Отримання якісної освіти також нерідко вважається не обов'язковим.

В соціально-ринковій системі формування доходів, аби отримати підприємницький прибуток, необхідно дати споживачам те, за що вони готові платити. Ціни на фактори виробництва зазвичай не контролюються підприємцями, тому головні зусилля вони спрямовують на ефективне використання ресурсів за рахунок впровадження інновацій. Проте в нашій країні впровадження інновацій у процесі

конкурентної боротьби в багатьох випадках не є головним джерелом підприємницького прибутку. Замість зниження собівартості продукції чи підвищення її якості, замість інтенсифікації маркетингових зусиль, в Україні нерідко вигідніше налагоджувати неформальні зв'язки із владою, аби прийняти участь у перерозподілі державної власності, отримати від держави преференції, створити неконкурентні бар'єри для інших підприємців. Іншим поширеним джерелом підприємницького прибутку в Україні є використання монопольної влади за умов безсилля або бездіяльності владних структур.

В соціально-ринковій системі формування доходів, впроваджуючи на свій страх і ризик інновації у гонитві за надприбутком, підприємець водночас реалізує суспільний інтерес, що полягає у підвищенні ефективності виробництва. В Україні ситуація протилежна: підприємці створюють елітні економіки заради формування та збереження неринкових джерел надприбутків. За таких умов великий і, частково, середній та малий бізнес не завжди зацікавлений у інноваційній діяльності та не сприяє підвищенню ефективності суспільного виробництва.

Для багатьох чиновників владні повноваження перетворилися на джерела незаконного збагачення, через що виник тіньовий ринок посад. Не сумлінне виконання обов'язків, а здатність оплатити перевід на нову посаду стає критерієм службового просування. Це послаблює і без того недостатні стимули до сумлінного навчання та підвищення якості праці.

З урахуванням сказаного зрозуміло, що спрямованість зусиль значної частини українців погано відбивається на темпах людського розвитку. З іншого боку, хоча основна частина суспільства за можливостями людського розвитку має невисокі показники, багато людей намагаються розвивати свій потенціал; саморозвиток особистості, творча самореалізація визнаються цінністю серед певної частини суспільства.

Хоча інституційна структура в Україні, порівняно із соціально-ринковою системою формування доходів, недостатньо сприяє людському розвитку, вона не є суттєвою перешкодою для нього.

Через перелічені проблеми нашій країні притаманний високий рівень загроз розвитку людського потенціалу.

Суттєвою проблемою є те, що, у порівнянні із соціально-ринковою системою формування доходів, умови та безпека людського розвитку в Україні значно тісніше корелюють із рівнем доходів, соціальним статусом та соціальним капіталом.

Оскільки умови людського розвитку в нашій країні загалом є не надто сприятливими, стан безпеки цього розвитку також не можна визнати задовільним.

На основі співставлення умов людського розвитку та його безпеки за різних систем формування доходів не важко побачити, що в інтересах основної частини населення України – розбудова, в результаті ринкової трансформації, соціально-ринкової системи формування доходів. Проте багатьом членам політико-економічної еліти може здатися вигідним створення гібриду капіталістичної та управлінської систем. Адже це дозволить зробити еліту «закритим клубом», закріпивши за представниками вищих класів та їх нащадками привілейоване становище через створення перешкод для соціального, політичного та економічного просування інших членів суспільства.

Тому головна загроза людському розвитку в Україні полягає у можливості підміни цілей ринкової трансформації: розбудови капіталістичної системи формування доходів з елементами управлінської замість соціально-ринкової.

6.3. Головні напрями реформування системи формування доходів в Україні

В попередньому підрозділі обґрунтовано необхідність розбудови в нашій країні соціально-ринкової системи

формування доходів, на базі якої можливо створити сприятливі та безпечні умови розвитку людського потенціалу. В цьому контексті недоцільно ігнорувати новий проект соціально орієнтованого розвитку, висунутий А. В. Бузгаліним [1]. На його думку, «... знову настав час ставити завдання хоча б настільки ж масштабних змін, як восьмигодинний робочий день порівняно з дванадцятигодинним робочим днем 100 років тому» [1, с. 4]. Піднімається наступне питання: «Чи не час шукати нову якість, нові принципи поєднання ринку та капіталу – на одному полюсі, соціальної справедливості – на іншому, полишаючи стару дилему «більше справедливості – менше ефективності, більше ефективності – менше справедливості», формуючи систему, в якій справедливість буде стимулом, а не гальмом зростання, причому не просто ефективності, а інновацій, що забезпечують людський розвиток?» [1, с. 5].

А. В. Бузгалін формулює десять параметрів/принципів, що вирізняють соціально орієнтований розвиток, за якого соціальна справедливість перетворюється на стимул інноваційного розвитку та відбувається вихід за межі дилеми «риннок створює, держава перерозподіляє» [1, с. 5–14]:

1. Половина чи більше валового продукту країни має створюватися та перерозподілятися, виходячи із соціальних, а не ринкових критеріїв та «правил гри».

2. Головним суб'єктом соціального регулювання має стати громадянське суспільство, поступово беручи на себе все більше функцій держави. Відповідно, частка витрат в бюджеті на соціальні потреби має бути суттєво більше, ніж в ліберальних системах, а частка витрат на утримання державного апарату та силових структур – суттєво нижче.

3. Потрібна послідовна орієнтація на перерозподіл ресурсів не від активно працюючих до паразитуючих верств, а від паразитично споживаючих до тих, хто підвищує свій рівень кваліфікації аби більш успішно працювати, а також до тих, хто вже чи поки що не може працювати. Особливо

важливою в цьому контексті є наявність прогресивного податку на доходи.

4. Використання соціальної підтримки для вирішення завдань, які не здатна вирішити ринково-капіталістична система, а саме – економічного забезпечення кожному гарантованого доступу до отримання базових життєвих благ: здоров'я, освіти, житла, мінімального доходу. Максимально можливий обсяг діяльності із надання соціальних, гуманітарних, екологічних й подібних послуг має здійснюватися на основі добровільної неоплачуваної діяльності, здійснюваної за допомоги інститутів громадянського суспільства.

5. Розгорнута система соціальних, екологічних та гуманітарних нормативів.

6. Розвиток соціально відповідального бізнесу та соціального партнерства.

7. Пріоритет національного і міжнародного громадянського суспільства перед професійними політичними структурами та капіталістичними корпораціями.

8. Жорсткі екологічні пріоритети.

9. Суспільно-державна система освіти, перекваліфікації, охорони здоров'я, сфер культури і спорту, яка забезпечує їх загальнодоступність.

10. Пріоритет справжньої культури – культури, що забезпечує гармонійний розвиток особистості, культури як со-творчості, а не сфери, що виконує роль своєрідного духовного наркотику, допомагаючи відволіктися від тиску домінуючої системи відчуження.

При порівнянні перелічених принципів із наведеними в попередніх підрозділах рисами соціально-ринкової системи формування доходів не важко побачити, що сформульовані А. В. Бузгаліним десять принципів передбачають розвиток, поглиблення соціальної спрямованості соціально-ринкової системи та створення ще більш сприятливих і безпечних умов людського розвитку. Але це не просто посилення певних існуючих сьогодні тенденцій – в комплексі ці принципи

означають перехід на якісно новий рівень суспільного розвитку.

Проблема в тому, що послідовне впровадження десяти принципів соціально орієнтованого розвитку тимчасово знизить економічну ефективність національного господарства. За умови глобальної конкуренції країна, що ризикне піти на це, втратить свої позиції на світових товарних ринках; капітал, інформація, робоча сила та підприємці почнуть переміщатися до інших країн, з кращими умовами для ведення бізнесу. У населення просто не вистачить терпіння, а в урядовців – кредиту довіри електорату, аби дочекатися позитивних ефектів від такого соціально орієнтованого розвитку.

Тому реалізація охарактеризованої А. В. Бузгаліним моделі соціально орієнтованого розвитку можлива лише за умови, що вона охопить усі більш-менш економічно розвинені країни світу. Причому найбільш потужні країни мають рухатися трохи попереду. Також необхідно забезпечити поступовість та послідовність змін.

Поки що українська економіка недостатньо потужна навіть для повноцінного впровадження того рівня соціального захисту та соціальної справедливості, що присутній в соціально-ринковій системі формування доходів. Тому впровадження більш радикального варіанта соціалізації, запропонованого А. В. Бузгаліним, на даному етапі розвитку нашої країни є неможливим.

Отже, десять принципів соціально орієнтованого розвитку доцільно мати на увазі при розробці довгострокових проектів соціально-економічного розвитку України. Але поки що це лише теоретична концепція, що не довела своєї життєздатності в жодній країні.

Тому при визначенні напрямів реформування системи формування доходів та шляхів забезпечення людського розвитку в Україні слід орієнтуватися на параметри і риси соціально-ринкової системи формування доходів, розбудову якої можна вважати кінцевою метою реформування. Оскільки

це завдання на декілька десятиріч, його треба доповнити ще двома, розв'язання яких актуальне вже сьогодні: по-перше, необхідно знизити диференціацію розподілу ресурсів людського розвитку та підвищити середній рівень забезпеченості ними; по-друге – послабити взаємозв'язок розподілу умов та ризиків людського розвитку із рівнем доходів, соціальним становищем та соціальним капіталом. Можливості розвитку мають розподілятися більш рівномірно, ніж ступінь заможності, соціальний статус чи соціальні зв'язки.

В найбільш загальному вигляді кінцеві завдання реформування системи регулювання доходів можна сформулювати наступним чином:

1. Конкурентний ринок має стати основним механізмом координації господарської діяльності; неринкові фактори прийняття економічних рішень мають бути нівельовані.

2. Потрібно розбудувати розвинену система регулювання економіки, зокрема доходів населення, яка має органічно поєднувати державне, корпоративне та громадське регулювання.

3. Необхідно досягти високої ефективності господарської системи.

4. Слід забезпечити приблизний баланс соціально-економічних сил у суспільстві.

5. Громадянське суспільство має розвинути ефективні важелі впливу на бізнес та здатність нав'язувати йому принципи нееквівалентної справедливості.

Досягнення зазначених параметрів вимагає вирішення взаємопов'язаних завдань функціонального та структурного характеру. Перші мають відношення до покращення функціонування системи формування доходів, другі – до реформування структури цієї системи.

У функціональному розрізі перед системою формування доходів в Україні постають такі головні завдання:

1. Збільшити сукупний дохід;
2. Забезпечити більш рівномірний розподіл сукупного доходу, тобто знизити міжгалузеву, міжрегіональну та децильну диференціацію доходів;
3. Покращити умови праці (зокрема, забезпечити реальність сорокагодинного робочого тижня на фірмах всіх форм власності та дотримання вимог щодо безпеки та ергономіки робочих місць);
4. Вирівняти можливості просування соціальними сходами всіх членів суспільства (як на етапі формування людського капіталу, так і на етапі його реалізації);
5. Забезпечити прийнятний рівень соціального захисту із збереженням стимулів до праці.

До актуальних завдань реформування структури системи формування доходів населення в Україні слід віднести: інституціоналізацію доходів ринкового типу, інституціоналізацію суб'єктів внутрішнього регулювання доходів ринкового типу, розвиток соціального партнерства, посилення соціальної спрямованості виробництва, зменшення частки у структурі доходів тіньових та незаконних доходів, забезпечення тісного зв'язку усіх форм доходів із суспільно-корисним вкладом їх отримувача.

На сучасному етапі розвитку, як мінімум, три фундаментальні проблеми змушують обмежувати ступінь державного регулювання доходів: низька керованість економіки (майже третина якої знаходиться в тіні [2]), дорожнеча розвиненої системи регулювання економіки й корумпованість бюрократичного апарату, що здійснює регулювання.

Тому розбудова в нашій країні соціально-ринкової системи формування доходів населення має здійснюватися в два етапи, перший з яких створює передумови для другого (зокрема, за рахунок підвищення ступеню регульованості економіки).

Змістом першого етапу перебудови системи формування доходів населення в Україні мають стати

забезпечення п'яти базових умов функціонування соціально-ринкової системи формування доходів населення та реалізація відносно нечутливих до обмежених можливостей з регулювання економіки заходів із регулювання доходів населення.

На другому етапі реформування необхідно завершити розвиток соціально-ринкової системи формування доходів шляхом поширення регулювання доходів на всі три рівні регулювання (створення умов формування доходів, вплив на первинний розподіл доходів, перерозподіл доходів), застосування широкого кола інструментів прямого і непрямого впливу. Окрім держави та фірм, активним учасником процесів регулювання доходів має стати громадянське суспільство.

Слід пам'ятати, що становлення соціально-ринкової системи формування доходів населення відбувалося поступово. Впродовж більшої частини історії суспільства боротьба соціальних груп здійснювалася переважно заради переміщення влади і власності від одних соціальних груп до інших за збереження політичної, соціальної та економічної нерівності. Проте на певному етапі розвитку суспільства відбулася (особливо помітно – в економічно розвинених країнах) диверсифікація соціально-економічної сили, об'єктивно обумовлена рядом процесів.

Зокрема, розвиток демократії надав всім членам суспільства формально рівні політичні права. Ті, хто має економічну владу, відділилися від тих, хто наділений державою владними повноваженнями. Сама влада держави була обмежена і регламентована так, аби мінімізувати зловживання нею в особистих цілях. Значна частина членів суспільства стала власниками, залишаючись при цьому найманими робітниками. Підвищення життєвого рівня населення перенесло центр уваги більшості громадян від забезпечення фізіологічних потреб до забезпечення духовних потреб, зокрема у самоповазі та саморозвитку. Ті класи суспільства, що зазвичай не мали значної суспільної ваги,

привчилися її примножувати за рахунок самоорганізації. На противагу державній владі та владі капіталу розвинулася влада громадянського суспільства.

Тому необхідно наголосити, що повноцінна реалізація вказаних напрямів удосконалення української системи формування доходів неможлива без активної участі населення у процесах суспільних реформ. Потрібне збільшення соціально-економічної сили основної частини населення на противагу політико-економічній еліті. Передовсім це означає необхідність збільшення соціально-економічної сили найманих працівників, аби вона зрівнялася з силою політичної та економічної еліт (які мають бути максимально відокремлені одна від одної).

Через відсутність гострого дисбалансу соціально-економічних сил це питання не актуальне і не служить об'єктом пильної уваги дослідників в розвинених країнах. В трансформаційній економіці, навпаки, гостро постає проблема дисбалансу соціально-економічних сил в суспільстві. Зокрема, відзначається значне перевищення соціально-економічною силою капіталу соціально-економічної сили праці [3].

Вирівнювання соціально-економічних сил в Україні має реалізовуватися, перш за все, шляхом створення умов їх вирівнювання (що діють неупереджено), а не шляхом безпосереднього вирівнювання соціально-економічних сил конкретних членів суспільства. Забезпечення умов вирівнювання соціально-економічних сил в Україні необхідно проводити по двох основних напрямках:

1. Зниження нерівності соціально-економічних сил членів суспільства (передбачає вирівнювання соціально-економічних сил всіх членів суспільства, безвідносно до яких-небудь характеристик соціального або економічного характеру).

2. Зниження нерівності соціально-економічних сил власників різних факторів виробництва (аби забезпечити відсутність пригноблених факторів виробництва, тобто

факторів виробництва, власники яких експлуатуються за рахунок використання іншими власниками факторів виробництва своєї соціально-економічної сили; в Україні пригнобленими чинниками виробництва нерідко є праця і земля).

Відповідно до першого напрямку вирівнювання соціально-економічних сил в Україні необхідно:

- надати всім членам суспільства рівні політичні та економічні права і свободи. Причому значення має не формальна, а реальна рівність, що актуалізує проблему боротьби з плутократією й олігархією;
- запровадити ефективну систему соціального захисту найбільш соціально уразливих членів суспільства;
- сприяти диверсифікації джерел отримання доходів, аби основна частина громадян стала власниками інших факторів виробництва (капіталу, землі, інформації), залишаючись при цьому найманими працівниками;
- забезпечити вирівнювання стартових можливостей в економічній діяльності.

Другий напрям вирівнювання соціально-економічних сил в Україні потребує:

1. Збільшення соціально-економічної сили найманих працівників. Її збільшення може бути двох типів: індивідуальне (збільшення соціально-економічної сили окремого працівника) та колективне (збільшення соціально-економічної сили працівників за рахунок їх об'єднання).

Визначальну роль має відіграти колективне збільшення соціально-економічної сили найманих працівників, тобто посилення впливу за рахунок об'єднання працівників для реалізації спільних цілей. Нажаль, українські профспілки не мають історичного досвіду боротьби за права працівників, бо за радянської системи активні дії з відстоювання інтересів були неможливими. Інша проблема – поширеність «кишенькових» профспілок, що фактично віддзеркалюють інтереси роботодавців та стримують боротьбу робітників за свої соціально-економічні інтереси.

Тому необхідне збільшення реальних повноважень профспілок, знищення «кишенькових» профспілок і створення замість них активних об'єднань працівників з реальними робітничими лідерами на чолі. Визначальну роль має відіграти зміна свідомості рядових найманих працівників, зростання їхньої суспільної активності. Люди повинні зрозуміти, що за нової соціально-економічної системи необхідно сподіватися передовсім на власні сили, а не очікувати допомоги від влади, яка надходить рідко та переважно у зв'язку з політичними потребами правлячої верхівки.

Водночас необхідно підвищувати і соціально-економічну силу окремого працівника. Передовсім слід знизити залежність працівника від працедавця за рахунок розширення його можливостей міняти місце роботи і кваліфікацію. А такий дієвий в соціально-ринковій системі захід, як підтримка життєвого рівня тимчасово безробітних на досить пристойному рівні, в Україні поки що не можна впровадити через обмеженість держбюджету та розвиненість неформальної зайнятості. Багато хто з неофіційно зайнятих одержуватиме допомогу; окрім того, великі виплати з безробіття стимулюватимуть відхід «в тінь» все нових і нових працівників.

2. Збільшення соціально-економічної сили власників використовуваних в сільському господарстві факторів виробництва, передовсім праці та землі. Якщо власники капіталу здатні перевести його з сільського господарства в інші сфери діяльності, підприємці можуть підвищити свої доходи за рахунок посиленої експлуатації праці і землі, то становище останніх двох особливо важке.

Для забезпечення гідних доходів власникам всіх факторів виробництва, що використовуються в аграрному секторі, потрібні державні закупівлі сільськогосподарських товарів за фіксованими цінами, що забезпечили б товаровиробникам нормальний прибуток. Необхідно встановлювати мінімальні закупівельні ціни для посередників,

що продають сільськогосподарську продукцію за кордон (адже продукція сільського господарства стандартизована і її вартість на світовому ринку може бути легко з'ясована), які б забезпечили отримання всіма учасниками аграрного виробництва пристойних доходів.

3. Збільшення соціально-економічної сили дрібних власників (зокрема, акціонерів). В Україні дрібні акціонери нерідко практично не одержують дивідендів. Якщо великі акціонери мають нагоду реалізувати свої економічні інтереси через ряд неформальних механізмів, дрібні акціонери володіють єдиним джерелом доходів від акцій – дивідендами (які часто не виплачуються у зв'язку з тим, що основні власники переводять весь прибуток акціонерних товариств в організовані ними фірми).

До всіх трьох вказаних заходів має відношення розвиток демократії, регіонального самоврядування й громадянського суспільства, що забезпечують орієнтацію політичних еліт на інтереси основної частини суспільства

Саме вирівнювання соціально-економічних сил може стати однією із базових засад безпеки людського розвитку в Україні, оскільки воно здатне дати поштовх розвитку соціального партнерства, відокремленню держави від бізнесу, посиленню соціальної спрямованості виробництва (зокрема, збільшенню частки оплати праці в НД), зниженню ступеню експлуатації праці та землі.

Безумовно, велике значення має також створення конкурентного ладу, пріоритетна увага збереженню й нарощуванню людського капіталу, формування високоефективного виробництва, побудова розвиненої системи регулювання доходів, проте самі по собі, без вирівнювання соціально-економічних сил, вони здатні утворити не соціально-ринкову, а капіталістичну систему формування доходів.

Зрозуміло, що великому капіталу збільшення соціально-економічної сили найманих працівників не вигідне. Воно може бути забезпечене повною мірою лише за умови

реалізації інших необхідних заходів. Зокрема, Україні потрібен розвиток реальної демократії. Потрібен прихід до влади та опозиції політичних діячів та партій, реально здатних віддзеркалювати інтереси основної частини населення.

Необхідно знищити елітні економіки та підвищити ефективність боротьби з корупцією. Влада чиновників має бути обмежена і регламентована так, аби мінімізувати зловживання нею в особистих цілях. Необхідно налагодити публічний контроль за видатками політиків і держслужбовців та членів їх сімей.

Потрібен розвиток соціального партнерства у соціально-трудовій сфері. Також дуже важливо на противагу державній владі та владі капіталу розвивати владу громадянського суспільства.

Отже, Україна потребує реалізації комплексу тісно пов'язаних заходів, базовим з яких є забезпечення приблизного балансу соціально-економічних сил. А з чого ж починати збалансування соціально-економічних сил? На наш погляд, його слід починати з розвитку вільного асоціювання.

Інститут соціального партнерства розвивався в країнах Заходу на двох засадах. Для Західної Європи більшу роль мала система трипартизму та біпартизму, для США – вільне асоціювання, проте обидві засади соціального партнерства відіграли суттєву роль в розвинених країнах.

Поштовхом для розвитку вільного асоціювання на території сучасних США стала втрата переселенцями не лише «могил предків», але й значної частини інституційної структури суспільства, що була полишена в Європі. В нових жорстких умовах було необхідно швидко приймати рішення, чекати на наказ з метрополії не було часу.

Дана ситуація дещо нагадує крах радянської інституційної структури, інституційний вакуум перших років незалежності та неефективність сподівань на рішення «зверху». Проте розвиток вільного асоціювання має в США багаторічну історію, а в українців було менше часу. До того ж

за радянських років було винищено чи придушено як найактивнішу частину суспільства, так і традиції відповідальності за власну долю.

Якщо американці, побачивши нову проблему, потребу чи мету, добровільно створюють громадські комітети чи інші неформальні організації для вирішення питань, що виникли [4, с. 79], то українці переважно живуть за принципом «моя хата з краю». Люди не бажають поєднуватися заради вирішення своїх проблем, не бажають докласти якихось зусиль, натомість жаліються на складність життя і бездіяльність влади.

Безумовно, розвиток вільного асоціювання – процес багаторічний, проте треба з чогось починати. На даний момент можна виділити два основні шляхи формування традицій вільного асоціювання в Україні:

1. Кризовий.
2. Покроковий.

Перший шлях пов'язаний з виникненням якоїсь кризової ситуації, яка примушує людей об'єднуватися та підійматися на боротьбу. Це відбувається лише тоді, коли під загрозою опиняються корінні інтереси особистості, коли необхідно вирішувати вкрай важливі питання, нерідко пов'язані із задоволенням базових потреб людей. В контексті цього шляху розвитку вільного асоціювання суттєву роль відіграла «помаранчева революція», що привчила широкі маси українців до активного відстоювання своїх інтересів. Проте результати цієї «революції» викликали у багатьох розчарування у даному способі боротьби.

Покроковий напрям розвитку вільного асоціювання пов'язаний із поступовим привчанням людей до об'єднання. Спочатку українці кооперуються для вирішення найпростіших питань, наприклад, прибирання чи ремонту під'їздів, встановлення та обслуговування систем автономного опалення, ремонту прибудинкових доріг тощо. Набувши досвіду успішного співробітництва, вони можуть ставити перед собою більш складні завдання.

Поширення традицій вільного асоціювання тісно пов'язане із розвитком в Україні громадянського суспільства: ці процеси підсилюють один одного.

Державні органи мають сприяти розвитку вільного асоціювання, формуючи відповідну нормативно-правову базу та надаючи організаційну допомогу ініціативам громадян у даній площині.

Завдяки розвитку традицій вільного асоціювання в Україні, ті соціальні групи, що не мають значної ваги у суспільстві, повинні навчитися її примножувати за рахунок самоорганізації та суспільної активності.

Перелічені заходи дають загальну картину змін у сфері формування доходів, яких потребує Україна для покращення умов людського розвитку та його забезпечення. Доцільно додатково зупинитися на низці важливих для удосконалення вітчизняної системи формування доходів заходів.

В довгостроковій перспективі бажано запровадити систему «спільного управління» корпораціями, серед рис якої можна відзначити наступні [5, с. 44]:

1. Утворення Наглядової Ради при фірмах, покликаної представляти інтереси найманих працівників, дрібних акціонерів, споживачів, постачальників, кредиторів і державних органів регіонального та / або загальнодержавного рівня. Маючи в своєму розпорядженні повноваження обирати членів і провадити моніторинг діяльності Ради директорів і топ-менеджерів, Наглядова Рада стала б представницьким органом, спрямованим на пошук компромісу між інтересами різних зацікавлених сторін.

2. Публічність інформації, зокрема про кінцевих власників офшорних компаній та фінансові потоки корпорацій. Для аналізу інформації Наглядові Ради мають звертатися до незалежних консалтингових та аудиторських фірм (законність і добропорядність діяльності яких має суворо контролюватися державними органами та відповідними недержавними асоціаціями).

3. Наглядові Ради мають бути наділені повноваженнями контролювати основні угоди компаній з фірмами-посередниками, включаючи ціни й інші найважливіші умови.

Діяльність Наглядових Рад покликана спрямувати роботу фірм на реалізацію інтересів широких верств населення, місцевих громад і держави, замість пріоритетного задоволення потреб великих інсайдерів (осіб, що мають реальний контроль над фірмою, забезпечений формальними та неформальними чинниками).

Україні потребує реформування оподаткування доходів. Орієнтирами для нього мають стати наступні принципи [6, с. 277–278]:

- підвищення справедливості в оподаткуванні доходів (відповідно до рівня статків);
- створення нейтральної системи оподаткування доходів, що вчиняє мінімальний вплив на економічний вибір платників;
- уникнення методів податкового регулювання, які гальмують розвиток людського потенціалу та запровадження податкового стимулювання зростання добробуту громадян;
- сприяння перерозподілу доходів населення на користь заощаджень (інвестицій);
- спрощення системи обчислення податків на доходи;
- поліпшення системи податкового адміністрування з використанням новітніх технологій.

Слід підкреслити, що повноцінна реалізація запропонованих напрямів удосконалення української системи формування доходів неможлива без активної участі населення у процесах суспільних реформ.

ЛІТЕРАТУРА

6.1. Система формування доходів та її еволюція. Соціально-ринкова система формування доходів

1. Доклад о человеческом развитии 2013. Возвышение Юга: человеческий прогресс в многообразном мире [Текст] : пер. с англ. / ПРООН. – М. : Весь Мир, 2013. – 203 с.

2. Валовий внутрішній продукт [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України. – 2013. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

3. Доклад «Заработная плата в мире в 2012–2013 гг.» : Заработная плата и справедливый рост [Електронний ресурс] / ГТПДТ и Бюро МОТ для стран Восточной Европы и Центральной Азии. – М. : МОТ, 2013. – xvi, 118 с. – Режим доступу : http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/--dcomm/---publ/documents/publication/wcms_213968.pdf.

4. Темпи зростання номінальної та реальної заробітної плати (1995–2012) [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України. – 2013. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

5. Соціально-економічний розвиток України за січень-червень 2013 року [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України. – 2013. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

6. Коцюрубенко, А. Н. Финансовый потенциал домохозяйства и методика его расчета [Текст] / А. Н. Коцюрубенко, И. В. Мартынюк // Новый университет. Серия «Экономика и право». – 2013. – № 1 (23). – С. 17–21.

7. Структура валового внутрішнього продукту за категоріями доходу [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України. – 2013. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

8. Уровень оплаты труда в экономике России [Електронний ресурс] / Институт народнохозяйственного прогнозирования РАН // Бюллетень «Проблемы социальной политики». – выпуск № 4. – 2012. Режим доступу : <http://expert.ru/data/public/317514/397604/socpol4c.pdf>.

9. Каменецкий, В. А. Труд [Текст] / В. А. Каменецкий, В. П. Патрикеев. – М. : Экономика, 2004. – 590 с.

10. Эрхард, Л. Благополучие для всех [Текст] / Л. Эрхард ; Вступ. ст. Б. Б. Багрянницкого, В. Г. Гребенникова. – М. : Дело, 2001. – 352 с.

11. Булеев, И. П. Возможно ли разделение бизнеса и власти в странах с рыночной экономикой? [Текст] / И. П. Булеев, Н. Е. Брюховецкая // Наукові праці Донецького національного технічного університету. Серія: економічна. – 2006. – Вип. 103-1. – С. 58–64

6.2. Умови людського розвитку та його безпека за різних систем формування доходів

1. Жувенель, Б. Этика перераспределения [текст] / Б. Жувенель. – М. : Баком, 1995. – 148 с.

2. Полтерович, В. М. Общество перманентного перераспределения: роль реформ / В. М. Полтерович // Общественные науки и современность. – 2005. – № 5. – С. 5–16.

3. Фиськова, Л. Н. Институты переходного общества и распределение доходов / Л. Н. Фиськова // Наукові праці Донецького національного технічного університету. Серія: економічна. – 2006. – Вип. 103-2. – С. 147–152.

6.3. Головні напрями реформування системи формування доходів в Україні

1. Бузгалин, А. В. Будущее «скандинавской модели» [Текст] / А. В. Бузгалин // Альтернативы. – 2011. – № 1. – С. 4–16.

2. У 2012 році рівень тіньової економіки становив 45% ВВП – Прасолов [Електронний ресурс] // Економічна правда. – 2013. – Режим доступу : <http://www.epravda.com.ua/news/2013/05/23/376252/>.

3. Волынский, Г. С. Противоречие между трудом и капиталом: современный аспект [Текст] / Г. С. Волынский // Социальная экономика. – 2003. – № 2–3. – С. 118–124.

4. Коврига, А. В. Идея «партнерства» в контексте институционального развития украинского общества и

государства: культурно-историческое и организационно-техническое значение. Статья 2: Организационно-управленческий и политэкономический смысл и возможности «партнёрства». Ч. 1. Институциональные основания отношений партнерства в Соединенных Штатах Америки [текст] / А. В. Коврига // Социальная экономика. – 2001. – №2. – С. 60–97.

5. Дзарасов, Р. С. Российский капитализм: анатомия эксплуатации [Текст] / Р. С. Дзарасов // Альтернативы. – 2010. – № 4. – С. 33–46.

6. Рамазанова, Б. К. Основные направления совершенствования налога на доходы физических лиц / Б. К. Рамазанова // Теория и практика общественного развития. Экономические науки. – 2013. – № 4. – С. 277–279.